

УДК 72.03(476)“1920–1930”

## СТИЛЬОВІ НАПРЯМКИ В АРХІТЕКТУРІ БІЛОРУСІ 1920–1930-х років

*Алла Шамрук*

В історії архітектури Білорусі ХХ ст. міжвоєнне двадцятиліття (1920–1930) – один із найрізноманітніших стильових періодів. Своєрідність стильової картини цих років зумовлена відмінністю соціокультурного контексту західних і східних областей країни, розмаїттю напрямків, які розвивалися паралельно та змінювали один одного, художніх концепцій та ідей архітектурної творчості, впливом на архітектуру соціально-ідеологічних чинників.

В архітектурі східних областей Білорусі, що розвивалася в контексті тенденцій радянської культури, спостерігаємо чіткий поділ на конструктивістський і постконструктивістський періоди. Стильова картина цих областей упродовж 1920-х – початку 1930-х років характеризується поширенням конструктивістської стилістики, орієнтацією на концепцію функціоналізму. У найпитомішому вигляді ця стилістика втілювалася в будівлях клубів, в основі яких лежить принцип артикуляції співвідношень геометричних об'єктів в асиметричних просторових композиціях, ідея взаємопроникнення простору. Активно розроблюваний новий тип клубної будівлі найбільш наглядно демонструє взаємодію художніх і соціальних аспектів в архітектурі періоду.

Поряд із новими соціальними типами житла клуб посідав провідне місце в реалізації життєствердних устремлінь при формуванні нових суспільних відносин та естетичних смаків.

На динамічному зіставленні геометричних об'ємів, використанні великих заглиблених поверхонь здійснено архітектурне вирішення однієї з найяскравіших конструктивістських будівель у Білорусі – фабрики-кухні в Мінську (1936), яка синтезувала функції закладу харчування та клубу. Домінуючий у композиції об'єм із напівциліндричним завершенням і суцільними заглибленими поверхнями демонструє есте-

тичні можливості каркасної конструкції, що дало можливість досягти виразного ефекту полегшених фасадів, наповнених світлом інтер'єрів. Вбудовані в покрівлях відкриті тераси, кутові вікна підкреслюють в архітектурному образі концепцію злиття внутрішнього й зовнішнього простору. Будівля є новим типом суспільної будови, що реалізує ідею колективізму.

Соціальні ідеї колективізму відображені в радянській архітектурі в домах-комунах із мінімальними житловими одиницями й розширеним комплексом громадських приміщень. У радянській архітектурі ідея комунального будинку як моделі нового суспільного життя, що побудована на принципах колективізму, втілюється з великим розмахом: будинки мають великий масштаб, часто осьову парадну композицію в поєднанні з конструктивістською стилістикою фасадів, що створює акцент урочистості, винятковості моменту побудови нової дійсності, на відміну від соціального житла в інших країнах, розрахованого на організацію побуту малосімейних, що зберігає ідею традиційного приватного житла.

Масштабність утілення ідеї комунального будинку в архітектурі радянського періоду дає можливість розглядати його як самостійний організм, певну модель суспільного устрою, в межах якого реалізуються основні життєві функції колективу. Прикладом такої моделі є будинки-комуні на вул. Горького у Вітебську (арх. А. Вишелеський, 1927–1929 рр.) та на проспекті Леніна в Гомелі (арх. С. Шабуневський, 1929–1931 рр.).

Розроблені в градобудівних концепціях романтичні ідеї міста-саду, відкрита для розвитку просторова концепція, соціальні ідеї – все це знайшло своє відображення в будівництві робітничих селищ у містах Білорусі – в Оріхівську, Костюковці, селищі ім. Кірова в Могильові, при льонокомбінаті в Орші, Вітебську, Кричеві.

## ІСТОРІЯ

Стильові характеристики періоду 1934–1941 років в архітектурі східних областей Білорусі визначаються розвитком неокласичних тенденцій, ансамблевого підходу до градобудівної діяльності, зміщенням акцентів при розв'язанні соціальних завдань. Стилістика постконструктивістського періоду формується на перетині традиціоналістських імпульсів внутрішньохудожніх процесів із соціально-ідеологічними концептами часу. Орієнтація на доцільність поступається класичним основам композиції, що ґрунтується на застосуванні ордерної системи.

Період постконструктивізму є перехідним від конструктивізму до історизму післявоєнного десятиліття і водночас демонструє унікальний симбіоз стильових прийомів. Проміжне положення періоду знаходимо в уживаних стосовно нього в 1930-х роках термінах «пролетарська класика», «гармонізований конструктивізм», «безордерна монументальність». Короткий за часом і один із найскладніших за ступенем постановки художньо-ідеологічних завдань при розробці концепції культури соцреалізму, він характеризується поліваріантністю стильових поєднань та ускладненою структурою взаємодіючих імпульсів – культурних, художньо-статичних, соціально-ідеологічних. Водночас він демонструє чітку тенденцію до стильової єдності, до монолітизму художнього мислення, до синтетичності архітектурного образу, яка розвивається в архітектурі післявоєнної неокласики.

Невизначеність офіційних вимог до нового стилю зумовила значну роль індивідуальності у втіленні тенденцій періоду, яка проявилася у вільному трактуванні традиційних форм і співвідношень стильових рис у творчості деяких архітекторів – І. Лангбарда, А. Воїнова, В. Вараксіна, Г. Якушко, А. Брегмана, Н. Макицовой, М. Саліна.

При розробці нового монументального стилю прийоми конструктивізму, що частково збереглися, синтезуються з використанням модернізованих елементів ордера й лаконічної декоративної пластики, класицистичних композиційних схем, розвитком ідеї ансамблю. У синтезуванні авангард-

них і класичних напрямків спостерігаємо вплив Ар Деко, який згладжує радикалізм обох напрямків і демонструє тенденції до декоративізації, зрощення з новою хвилею неокласицизму. Риси Ар Деко, близького неокласичному напрямку, об'єднують стильову картину східних і західних областей Білорусі. «Характерною рисою Ар Деко, що розвивалося до початку Великої Вітчизняної війни, було поєднання чітких геометричних великомасштабних об'ємів (своєрідний спадок конструктивізму) зі значно трансформованими ордерними елементами й скульптурним декором»<sup>1</sup>.

Елементи спрощеного ордера, які зберігають закономірності тектонічної побудови, підвищена артикуляція масиву стіни, лаконічні декоративні деталі використовуються як система знаків архітектурної мови, що дозволяє підвищити художню виразність і монументальну репрезентативність споруд. У стилістиці білоруського постконструктивізму простежуємо спільні риси із раціоналізованою монументальністю Веркбунда (А. Лоос, П. Беренс), американським протофункціоналізмом кінця ХІХ ст. (А. Саллівен), раціоналізованою неокласикою О. Перре у Франції, Г. Асплунда в Швеції, Р. Сверчинського в Польщі, В. Орта в Бельгії, І. Фоміна в СРСР, в архітектурі яких тенденція до раціональності поєднується з монументальністю, використанням класичних форм.

Пошук монументального стилю передбачає внесення в класичні прообрази нових елементів для зміни змісту – виявляється у вільному трактуванні ордера, введенні сучасної атрибутики в рисунок капітелей та інших деталей. Своєрідність вирішення архітектурних елементів полягає в декоруванні конструктивістських прийомів і спрощенні класицистичних, що зумовлює зближення різнополюсних тенденцій і відповідає естетичним критеріям Ар Деко. У трактуванні ордера застосовуються властиві для Ар Деко, потужні за пластикою або витончені атектонічні безордерні колони, опори з квадратним перерізом, стилізовані спрощені капітелі, плита-абака без капітелі – у будинках Академії наук, Будинку офіцерів у Мінську (арх. І. Лангбард), Будинку

офіцерів у Бобруйську та ін. Посилення історичних тенденцій бачимо в появі розвинутого ордеру – в адміністративній будівлі (арх. П. Абросимов), кінотеатрі «Родіна» (арх. В. Вараксін) у Могильові.

Архітектура Західної Білорусі демонструє властивий для європейської архітектури довоєнного періоду розвиток авангардного напрямку упродовж 1920–1930-х років на фоні існування неокласичних тенденцій, раціоналізованої неокласики, впливу місцевих традицій, стилю Ар Деко та його напрямку стрімлайн.

Авангардна архітектура Західної Білорусі, що досить добре збереглася, на сьогодні залишається маловивчена. У Бресті, Пінську, Гродні, Новогрудці, Ліді, Щучині, Барановичах, Кобрині та інших містах збереглися особняки, багатоквартирні будинки, громадські будівлі, які демонструють поширене в 1920–1930-х роках поєднання авангарду й Ар Деко.

Близьким до авангардної архітектури є один із проявів Ар Деко – напрямок стрімлайн (термін «стрімлайн» вживають американські та російські дослідники – П. Баєр, Є. Овсянникова, М. Турканов<sup>2</sup>, В. Хайт, М. Нащокіна<sup>3</sup>), що відрізняється від неокласичної версії стилю та зустрічається у всіх країнах світу, де є будівлі зазначеного періоду. Стрімлайну властиві заокруглені форми, що створюють ефект обтічності, схожий на дизайн пароплавів і автомобілів. Характерними прийомами напрямку також є використання циліндричних об'ємів, заокруглених кутів, круглих «пароплавних» вікон, металевих «палубних» поручнів, горизонтальних, часто перерваних поясів, що замінюють плити-тяги, імітація горизонтального застосування. У динамічних композиціях Ар Деко, поширенні заокруглених форм відчувається близькість до експресіонізму. У будовах поширені ярусні композиції, декоративні елементи – скульптурні рельєфи, геометричний орнамент, зіставлення фактур в оздобленні фасадів. У рисах стрімлайну передано історичну ноту – в акцентуванні фризів, цоколів, застосуванні спрощених елементів ордеру й карниза. На відміну від проявів просторової функціональності в будовах конструктивізму ха-

рактерні для Ар Деко композиції, вирішені співвідношенням лаконічних геометричних об'ємів, більше розраховані на створення художнього ефекту функціональності, що яскраво проявилось в будовах французького архітектора Р. Малле-Стевенса. Ритм співвідношення елементів у будовах Ар Деко ґрунтується не на тектоніці, а на принципах побудови орнаменту.

Проявом авангардного напрямку в суспільній архітектурі Західної Білорусі, в якому виражені риси Ар Деко, є будівля в Гродні (тепер Будинок офіцерів, арх. А. Дубанович, 1935 р.). В ярусній композиції домінує заокруглений об'єм сходів із вертикальним стрічковим застосуванням, декорований ребристою вставкою. Ідею просторової відкритості реалізовано влаштуванням терас і балкона з металевою огорожею, який утворює над входом піддашок. Фасади завершені поширеною в будовах Ар Деко виносною плитою-тягою. Глуху стіну головного фасаду декоровано обрамленими рамою вертикальними полосами.

Злиття прийомів авангардної архітектури і Ар Деко, виражене в будівлі міського суду в Бресті (1920–1930), виявляється в членуванні фасадів здвоєними лопатками, введенням заокруглених кутів, декоративних вставок із горизонтальних ребристих поясів, що створюють властивий Ар Деко ефект «перспективних порталів». Пропорції та заокруглені завершення витончених пілонів портика стрілкового типу в Бресті (1930 рр.), виокремлений горизонтальними поясами цоколь, стилізований увігнутий карниз, що переходить у виносну плиту – демонструють варіант Ар Деко, в якому елементи стрімлайну поєднуються з історичною темою.

Неокласичний напрямок, для якого властиве вільне використання прийомів класицизму, елементів бароко, готики, модерну, втілюється в Західній Білорусі в архітектурі державних споруд. Неокласична спрямованість характеризує вирішення будівель банків у Бресті (арх. С. Філасевич, 1926 р.), Пінську (арх. С. Шесняк, 1925 р.), Барановичах (арх. С. Філасевич, 1928 р.), у яких використані класичні композиційні схеми й ордер. Стилiстику бароко викорис-

## ІСТОРІЯ

тали й у вирішенні фронтона адміністративної будівлі в Новогрудці (1920). У вирішенні адміністративної будівлі в Браславі (інж. Гірон, 1929–1929 рр.) домінують класицистичні риси: композицію із внутрішнім двором курдонером акцентовано портиком іонічного ордера, завершеним ступінчастим аттиком. Подібне вирішення портика трапляється в будівлі колишнього казино на вул. Леваневського в Бресті (арх. Ю. Лисенький, 1924–1925 рр.). В адміністративних будівлях на території колонії в Браславі (арх. Ю. Клосс, 1920–1930 рр.) риси садибної архітектури із пластичними скатними дахами поєднуються із класицистичними елементами.

Упродовж 1920–1930-х років у трактуванні Ар Деко спостерігається зміщення акценту в напрямі до зрощення з неокласичною тенденцією.

Форми неокласики, національно-романтичні ідеї та концепція міста-саду втілюються в забудові т. зв. колоній на території Західної Білорусі. Подібні колонії були зведені в 1920-х роках у Варшаві – район Жолібахе (арх. Р. Гутт, Т. Толвинський, Боєнський). Традиції садибної забудови, в якій простежуються риси закопанського стилю та використання класицистичних прийомів, характеризують вирішення колонії в Браславі (арх. Ю. Кюсю, 1924–1926 рр.), будівлі якої формують композиційно й стилістично цілісний ансамбль. Його виразність досягається використанням пластичних скатних дахів із мансардами, солярними символами в щипцях. У забудові колонії Нарутовича в районі вул. Леваневського в Бресті (арх. Ю. Лисенький, 1921–1939 рр.) виділяються будинки з високими скатними дахами та фігурними аттиками, входами в кутових нішах із розширеними донизу опорами, будинки з вальмовими дахами та вхідними нішами, оформленими аркадами.

У західних областях поширеним типом житлового будинку є особняки, призначені для приватного замовника. Напрямки неокласики, еkleктики, традиційної садибної забудови в архітектурі першої половини 1920-х років змінюються в середині 1920-х років авангардною практикою,

яка поєднується з прийомами Ар Деко. Розробляють новий тип індивідуального будинку, характерною рисою якого є трактування інтер'єру як гнучкого середовища, яке формується згідно з функціональною структурою і пов'язане із зовнішнім оточенням. Архітектурні вирішення будуються на основі пластичних композицій різних за висотою й конфігурацією лаконічних об'ємів, демонструючи ефектну за своєю простотою виразність раціоналістичної естетики, художнє осмислення конструктивних технологій (в особняках із цегли й дерева поширені прийоми імітації залізобетонних конструкцій, плоских дахів). На відміну від проявів просторової функціональності в будовах конструктивізму властиві Ар Деко композиції розраховані більше на створення художнього ефекту функціональності. В архітектурі особняків, побудованих у Західній Білорусі в 1920–1930-х роках, спостерігаємо спільні риси із західноєвропейськими будовами, взірцем для яких стали продемонстровані на виставці «Німецького Веркбунду» у Штутгарті в 1927 році проекти індивідуальних будинків.

Авангардний напрямок разом із рисами стрімлайн втілюється в архітектурі багатоквартирних будинків у Бресті, Новогрудці, Пінську. Властива стрімлайн експресія форм виражена в побудові триповерхового будинку на вул. Леніна, 16 у Бресті (1939), яка виявляється в артикуляції заокруглених форм і створенні ефекту обтічності. У вирішенні заокруглених балконів помітні паралелі із Торговим домом Петерсдорфа у Вроцлаві Е. Мендельсона (1927) та будівлею в Гдині Р. Піотровського (1935).

У Західній Білорусі в 1920-х роках у річищі спільних для європейської культури націонал-романтичних ідей здійснюється пошук національного стилю – продовжують розвиватися традиції садибної забудови, часто в поєднанні з класицистичними прийомами. Традиційний садибний стиль із пластичними скатними дахами та вхідними портиками характерний для особняків у Гродні, Новогрудці, Воложині, Кам'янці. Барочним фронтоном завершено ризаліт на вул. Радянській у Слонімі. Спільні риси з архітектурою Закопаного простежуються

АЛЛА ШАМРУК. СТИЛЬОВІ НАПРЯМКИ В АРХІТЕКТУРІ БІЛОРУСІ...

в забудові Браслава, Друї, Глибокого: у дерев'яних будовах із пластичними чотирикатними дахами, солярними символами в щипцях, бутовими фундаментами – на вул. Радянській, Ленінській, Горній у Браславі. Схожі риси характеризують особняк на вул. Комсомольській у Пінську (1923 р.) із шатровим дахом, де домінує баштовий об'єм.

Архітектура Білорусі міжвоєнного двадцятиліття – це унікальний пласт архітектурного спадку ХХ ст., в якому закарбувалася вся складність художніх процесів зазначеного періоду, зумовлена соціально-історичним контекстом: багатоваріантність

перетинання авангардних і традиційних тенденцій, вплив стилю Ар Деко, вплив на художні ідеї соціально-ідеологічних концептів соцреалізму.

<sup>1</sup> *Нащокина М., Хайт В.* Архитектура Ар Деко: генезис и традиция // Искусствознание. – М., 1999. – № 2. – С. 546.

<sup>2</sup> *Овсянникова Е., Туканов М.* Влияние экспрессионизма на архитектуру 1930-х годов // Русский авангард 1910–1920-х годов и проблема экспрессионизма. – М., 2003. – С. 387–406.

<sup>3</sup> *Хайт В., Нащокина М.* Взаимодействие авангарда и ар-деко в мировом процессе развития стиля // Русский авангард 1910–1920-х годов в европейском контексте. – М., 2000. – С. 195–204.

## SUMMARY

The peculiarity of the style in the Western and Eastern parts of Belarus is accounted for the difference of socio-cultural context. Postconstructivism in the architecture of Eastern parts of Belarus (1934–1941) is considered to be a style phenomenon formed by

artistic-aesthetic, socio-ideological impulses of Socialist realism culture combining with neo-classical, constructivist manner, of Art Deco style. Neoclassical and avant-garde trends mixed with Art Deco manner are developed in the architecture of Western Belarus.

УДК 7.072.2+82-6:726.54-035.3(477)

## НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ ДАНИЛА ЩЕРБАКІВСЬКОГО

Сергій Білокінь

Актуальним завданням для дослідників життя й наукової спадщини Д. Щербаківського треба вважати передусім поширення джерельної бази. На жаль, протягом кількох десятиріч українське радянське мистецтвознавство нічого конструктивного в цьому напрямку взагалі не робило. Присвячені вченому публікації з'являлися в ті роки лише на еміґрації. На території перші статті (Вадима Сидоренка) вийшли у 1960-х роках.<sup>1</sup> Якщо діяльність одного з провідних учених не стояла в наукових планах інституту, статті про нього не надходили, звідси випливає зрозумілий невтішний висновок. Так чи інакше, за нових політичних обставин кожна вдумлива студія може мати нині чимале наукове значення. Для соціальної історії науки спеціальний інтерес матиме вивчення записів у листках використання дев'ятого фонду Інституту археології і в окремих справах з інших архівів і фондів. Під цим специфічним кутом зору має бути переглянуто й історіографію.

Досі не увійшли в науковий обіг джерела, що перебували чи лишаються за кордоном.

У цьому числі «Студій» друкуються спогади Євгенії Кричевської<sup>2</sup>, сестри Данила й Вадима Щербаківських. Це два її листи до учня й товариша Данила Михайловича – Петра Курінного. Одержано їх від прийомного сина Курінного – Юрія Вікторовича Денбського, якому висловлюю при цій нагоді щире подяку. Молодша сестра братів Щербаківських Івгена Михайлівна (1881–1964) прожила довге життя, була близька до обох братів, передусім саме до Данила, тож її листи до їхнього друга Курінного – це дуже компетентні свідчення близької людини.

Рано чи пізно з'являться друком і документи із сакральної теки, що зберігається у нью-йоркській частині архіву Курінного<sup>3</sup>. Папери фундатора й першого директора Всеукраїнського музейного містечка, якому персонально Данило Михайлович адресував свого передсмертного листа, не можуть не містити засадничо важливих матеріалів. У присвяченій Щербаківському статті (1954) Петро Петрович навів два документи з Національного депозиту УВАН (правдоподібно, з того самого свого фонду). Перший документ, написаний з приводу загибелі Щербаківського, належить віце-президентові УВАН Сергієві Єфремову: «Д. Щербаківський належав до покоління, що вийшло на арену громадської роботи ще перед першою (1905 р.) революцією, загартувавшись у боротьбі та звикши кожную справу ставити на громадських підвалинах. З студентської лави та й у всій своїй науковій роботі потім він прикладав до діла засвоєну тоді звичку і в кожную справу вносив методи і хист громадського діяча. “Упорствую, волнуюсь и спеша”, робив він кожную роботу, за яку тільки брався. Він не жалував себе на роботі і нічого не робив, не вмів робити наполовину. Він міг зламатися, але зігнутися – ніколи. І це він довів своєю трагічною смертю. Смерть Щербаківського – то голосний крик змученої душі громадянина, крик **дією**, щоб звернути увагу громадянства на ненормальності в сфері його роботи. І крик цей, останній громадський вчинок небіжчика, не мусить пролунати марно»<sup>4</sup>.

Другий документ з Національного депозиту УВАН – Акт про переговори представників київських музеїв і влади з приводу